

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КИРИЛЕНКО ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК 94:903'1(477.41)(4-11)

**ПІЗНЬОТРИПЛІТЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я
В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУР СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
РИЖОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка МОН України,
доцент кафедри археології та музеєзнавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук
ВДЕЙКО МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ,
Київський університет
імені Бориса Грінченка МОН України,
завідувач Науково-дослідної лабораторії археології;

кандидат історичних наук
РЕЙДА РОМАН МИКОЛАЙОВИЧ,
Інститут археології НАН України,
науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян
та регіональних польових досліджень.

Захист дисертації відбудеться «27» березня 2017 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.01 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий « » лютого 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

А.Л. Пількевич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлена появою нових методів і розширенням джерельної бази, що дозволяє удосконалити історичні реконструкції, пов'язані з питаннями виникнення, існування і зникнення феномену пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я. В середині IV тис. до н.е. цей регіон став крайнім північно-східним ареалом поширення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілля, репрезентованої населенням, що поєднало риси енеолітичних та ранньобронзових культур Східної Європи. Вивчення матеріальної культури пізньотрипільського населення, безперечно, вказує на існування активних контактів і інкорпорацію об'єкта дослідження до етнокультурних процесів Старої Європи кінця енеоліту – початку доби бронзи. Значною мірою взаємодія з населенням культур Середній Стіг, Малиця, люблінсько-волинська, лійчастого посуду, Баден, Пивиха та інших зумовили варіабельність рис, притаманних окремим групам пізнього етапу Трипілля, дві з яких, лукашівська і софіївська, поширені саме в межах Київського Подніпров'я.

Проведене дослідження є особливо актуальним з огляду на зростання наукового інтересу до давнього населення і археологічних культур території України, в тому числі серед науковців з інших країн. Підтвердженням є спільні україно-польські, україно-німецькі та інші дослідження, в публікаціях яких все частіше знаходять відображення порушені у роботі проблеми.

Актуальність теми також обумовлена опрацюванням і введенням до наукового обігу матеріалів, що походять із пізньотрипільських пам'яток, досліджених як на початку минулого століття, так і за останнє десятиліття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах науково-дослідної теми історичного факультету №16БФ046-01 «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору». Тематика дисертації відповідає дослідницьким напрямкам «процес антропо- та соціогенезису, перехід від варварства до цивілізації», «матеріальний побут, економіка, їх місце в історичному розвитку та взаємодія з іншими формами суспільного життя», «культурні і духовні форми суспільного розвитку», «етнокультурні зв'язки» паспорту спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія.

Метою роботи є дослідження системи заселення, господарювання, структури і світогляду пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я, а також пов'язаних з цим культурно-історичних процесів в межах Східної Європи, в 3600-2900 рр. до н.е.

Відповідно до мети, визначено основні **завдання дослідження:**

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу та методи її опрацювання;
- з'ясувати особливості природно-кліматичних умов, в яких існувало пізньотрипільське населення Київського Подніпров'я;
- дослідити пізньотрипільські керамічні комплекси як джерело реконструкції шляхів заселення регіону і культурної взаємодії із синхронними колективами;
- проаналізувати виробничий інвентар пізньотрипільського населення;

- охарактеризувати особливості топографії, системи заселення, розмірів і характеру забудови пізньотрипільських поселень;
- реконструювати процес формування пізньотрипільського населення та культурну взаємодію з населенням інших культурних утворень Східної Європи;
- розкрити особливості господарської адаптації пізньотрипільського населення;
- відтворити особливості соціальної організації пізньотрипільського населення;
- реконструювати світогляд пізньотрипільського населення, що відобразився в особливостях матеріальної культури і поховального обряду.

Об'єктом дослідження є пізньотрипільське населення Київського Подніпров'я лукашівської і софіївської локально-хронологічних груп, що існувало в пізньому енеоліті і за доби ранньої бронзи Східної Європи, і відоме переважно за археологічними джерелами.

Предметом дослідження є культурно-історичні процеси і трансформації в середовищі пізньотрипільського і суспільств Східної Європи в часи завершення енеолітичної епохи і переходу до доби бронзи.

Хронологічні межі роботи охоплюють час 3600/3500-3000/2900 рр. до н.е. Нижня межа обумовлена появою поселень, утворених на основі перехідних від розвинуеного до пізнього Трипілля комплексів етапу С I. Верхній рубіж пов'язаний із часом повного зникнення пізньотрипільського населення в Київському Подніпров'ї як самостійного культурного явища. Використана в роботі хронологія ґрунтується на результатах каліброваного радіовуглецевого датування.

Географічні межі дослідження охоплюють історико-географічний регіон Східна Європа, в межах сучасних Молдови, Словаччини, Польщі, Румунії і Угорщини, де існували культури Малиця, люблінсько-волинська, лійчастого посуду, Полгар, Баден. Більш глибокий аналіз стосується області безпосереднього поширення пізньотрипільських пам'яток – північної частини середньої течії Дніпра, регіону Київське Подніпров'я. З півночі він обмежений впадінням річок Прип'ять і Десна, а з півдня – Стугни, Трубежу та частково Росави. На сході – басейном середньої течії річки Остер, а на заході – басейном середньої течії Ірпеня.

Теоретико-методологічна база дослідження. Населення пізнього Трипілля Київського Подніпров'я, що відоме за археологічними пам'ятками і залишками матеріальної культури з них, розглядається як конкретне історичне явище, що змінювалося і розвивалося в умовах кліматичних змін і взаємодії із сусідніми інокультурними колективами. Тому в основі дисертації лежать загальнонаукові принципи історизму, системності і комплексності оцінки, що реалізовані через безпосереднє застосування методів аналогії, моделювання, інтерпретації, індукції, дедукції, аналізу і синтезу. Крім цього, для опрацювання багатої археологічної бази джерел застосовано методи порівняння, типології, статистики, картографії, просторового і морфологічно-технологічного аналізів. Без порівняльного методу неможливо встановити своєрідність рис матеріальної культури пізньотрипільського населення відносно синхронних інокультурних груп суміжних регіонів. Вимірювання – процедура, без якої не обходиться жоден етап вивчення керамічних комплексів, а також визначення особливостей поселенських структур. Система заселення регіону досліджена завдяки системному підходу, принципам оптимізації і

теоретичному моделюванню, а також методам математичної статистики і картографування. Принципи математичної статистики дозволили порівняти виражені в числових значеннях комплекси археологічних матеріалів, статистичний аналіз – встановити взаємозв'язок між кількісними і якісними характеристиками досліджуваних об'єктів, тобто систематизувати матеріали для отримання інформації.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у таких положеннях.

Вперше:

- вивчено керамічні комплекси з лукашівських поселень – Білогородка, Романків 3, і софіївських – Софіївська Борщагівка, Гатне, Видубичі (мис Чайка), а також введено їх до наукового обігу;

- досліджено пізньотрипільські поселення Київського Подніпров'я методами просторового аналізу.

Уточнено:

- поняття «пізнє Трипілля»;

- класифікацію пізньотрипільських керамічних комплексів в процесі дослідження колекцій з поселень Євминка 1, Коціївка 8, Кирилівські висоти, Мала Снітинка та інших;

- періодизацію і шляхи заселення Київського Подніпров'я пізньотрипільським населенням;

- існування хронологічної перерви між лукашівським і софіївським етапами;

- роль носіїв синхронних культур Східної Європи в процесі утворення пізньотрипільських колективів;

- специфіку розташування поселень згідно особливостей топографії;

- реєстр пізньотрипільських пам'яток в межах Київської, Чернігівської і частково Житомирської областей;

- процес трансформації і зникнення пізнього Трипілля, спричиненого кліматичними змінами та інокультурними впливами.

Набули подальшого розвитку:

- реконструкція палеоекономіки, суспільного устрою і світогляду лукашівського і софіївського населення;

- кореляція рис матеріальної культури окремих груп пізньотрипільського населення відносно місць і періоду їхнього проживання.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання результатів дослідження при написанні навчальних посібників, монографій і спеціалізованих статей, присвячених преісторії, археології, а також суміжних областей наук. Результати роботи можуть стати основою для подальших досліджень трипільської та інших культур енеоліту-ранньої бронзи Східної Європи. Дане дослідження є важливим для пам'яткоохоронної діяльності, адже містить інформацію про існуючі і зруйновані об'єкти археології.

Апробація результатів дослідження здійснена під час виступів на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: присвяченій 120-тій річниці відкриття Трипільської культури в Україні (Київський обласний археологічний музей, Трипілля, Київська область, 21-22 листопада 2013 р.), ХХІХ і ХХХ

Жешувських археологічних конференціях «Badania archeologiczne prowadzone na terenie południowo-wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i północnej Słowacji» (Жешув, Польща, 25-26 березня 2014 р., 17-18 березня 2015 р.), «Дні науки історичного факультету» (Київ, 24 квітня 2014 р.), «Шевченківська весна» (Київ, 22 березня 2014 р.), «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень» (Київ, 2-3 жовтня, 2014 р.), «Культура Кукутень в контексті неоліту-єнеоліту Європи» (П'ятра Нямц, Румунія, 15-17 жовтня 2014 р.), «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації», (Переяслав-Хмельницький, Київська область, 2 травня 2015 р.).

Публікації. Основний зміст і результати дослідження відображені у 21 публікаціях: 5 наукових статтях (з яких 4 статті у фахових періодичних виданнях України; 1 стаття у фаховому періодичному виданні України, індексованому в міжнародні бази даних); 14 публікаціях апробаційного характеру (матеріали і тези конференцій); 1 науковій статті у збірнику, що присвячений проблемам трипільської культури, а також окремому розділі колективної монографії.

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 278 сторінок, з яких основна частина – 200 сторінок, список використаних джерел та літератури – 36 сторінок, додатки на 42 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дисертації, визначено мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження, методологічні засади, наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, встановлено зв'язок роботи з науковою темою, описано апробацію і перелічено публікації за результатами проведеного дослідження.

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження**» розкрито процес формування наукового бачення досліджуваної проблематики, ступінь забезпеченості джерелами та методи їхнього дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Історіографія та історія вивчення пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я*» встановлено стан наукової розробки теми та проаналізовано результати вивчення пізнього Трипілля. Історію дослідження за принципом історизму поділено на три періоди. Завдяки дослідникам кінця ХІХ - 30 рр. ХХ ст. (В.Б. Антонович, М.Ф. Біляшівський, В.В. Хвойка, Ф.К. Вовк, В.М. Щербаківський, К.А. Ставровський, М.О. Макаренко, В.Є. Козловська), були створені перші історичні інтерпретації, покликані пояснити появу і особливості існування населення, що стало відоме за аматорськими розкопками в Київському Подніпров'ї. В.В. Хвойці належить перша періодизація виділеної ним трипільської культури і хибне трактування її місцевого походження. Цій тезі обґрунтовано заперечив Ф.К. Вовк, який пов'язав Трипілля Подніпров'я із землеробським населенням Подунав'я і Балкан. Вченими цього періоду було доведено

землеробсько-скотарський характер господарства пізньотрипільського населення. На основі першої дієвої класифікації кераміки П.П. Курінного Т.С. Пассек довела періодизацію трипільської культури, що використовується з доповненнями й дотепер.

Багатим на відкриття став період з 1934 по 1980 рр. завдяки дослідженням Т.С. Пассек, Ю.М. Захарука, В.О. Круца, В.О. Дергачова, Т.Г. Мовші, В.М. Даниленка, С.М. Бібікова та інших. За культурними ознаками серед усього населення пізнього Трипілля Т.С. Пассек виділила макрорегіон Києво-Волинське Полісся, а Ю.М. Захарук, дослідивши софіївські могильники і поселення, довів культурну і організаційну окремішність цієї групи пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я. Завдяки важливим теоретичним реконструкціям, на основі робіт Ю.М. Захарука В.О. Круц доповнив сучасне бачення проблематики, сформувавши основні вектори реконструкції особливостей об'єкта і предмета дослідження: демографічний, господарський, зв'язків із сусідніми колективами і світогляду пізньотрипільських колективів. Удосконаленням класифікації трипільської кераміки було значно уточнено періодизацію, виділено окремі фази і локальні групи: коломиїщинську, чапаївську, лукашівську і софіївську.

З 80-их рр. ХХ ст. дослідження відзначені, головним чином, роботами Т.Г. Мовші, Г.М. Бузян, О.Г. Колеснікова, Е.В. Овчинникова, С.М. Риждова та М.Ю. Відейка. Історіографія поповнилась закордонними працями М. Гімбутас, Д. Меллорі, Д. Ентоні, Н.Я. Мерперта, А. Косько, С. Кадрова. Додатковому посиленню інтересу до об'єкта дисертаційного дослідження сприяла, починаючи з 90-х років ХХ ст., активізація співпраці вітчизняних і західноєвропейських науковців для вирішення питань, пов'язаних із взаємодією між давніми колективами Європи, в тому числі пошуку витоків трипільських традицій, зокрема фінального етапу. Також завдяки проведенню кореляції радіокарбонного датування уточнено абсолютну хронологію культур енеоліту – бронзи.

Аналіз історіографії показав, що публікації з досліджуваної теми можна розділити на безпосередньо археологічні праці, в яких розкриті особливості виявлених матеріальних свідчень існування пізньотрипільського населення, а також аналітичні, що на основі отриманих даних реконструюють історію давнього населення. Виявлена низка протиріч і розбіжностей підтверджує складність теми і потребу її подальшого вивчення. Той факт, що за останні роки джерельна база значно збільшилась, а проблематика висвітлена лише в окремих публікаціях, також підтверджує актуальність теми дисертації.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база і методи її дослідження»* здійснено огляд основних джерел, використаних при написанні дисертації, а також методи їх вивчення. Основною категорією залучених у роботі джерел є 112 давніх поселень, могильників і місцезнаходжень матеріалів пізнього етапу трипільської культури Київського Подніпров'я. Така кількість джерел є вдвічі більшою у порівнянні із залученими в останній узагальнюючій праці на досліджувану тематику. Невід'ємним елементом кожної пам'ятки є керамічні комплекси, що робить їх цінним і універсальним джерелом. В ході написання дисертації безпосередньо досліджено колекції із поселень: Білогородка, Софіївська Борщагівка, Видубичі

(мис Чайка), Гатне, Євминка 1, Кирилівські висоти, Коціївка 8, Мала Снітинка, Романків 3, загальною кількістю до 10 тис. одиниць кераміки, що дало змогу реконструювати близько 500 посудин. Інші джерела представлені залишками матеріальної культури, що складаються із комплексу виробничих знарядь, зброї, прикрас і предметів культу. Важливими джерелами є польові звіти, що дозволяють відтворити особливості зниклих в результаті розкопок і знищених сучасним будівництвом пам'яток. Вони зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, де їх опрацьовано у кількості 50 окремих справ.

Вивчення залучених у роботі джерел проведено із використанням методів: математичної статистики, картографування, класифікації і порівняння, що дозволяє порівнювати комплекси археологічних матеріалів більш точно.

Другий розділ **«Природне оточення, матеріальна культура і просторова поведінка пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я»** складається з п'яти підрозділів і містить фактичний матеріал, що розкриває умови існування пізньотрипільського населення в межах Київського Подніпров'я і особливості складення притаманних йому рис.

У підрозділі 2.1. *«Природно-кліматичні умови Київського Подніпров'я і Східної Європи в 3600/3500 – 3000/2900 рр. до н.е.»* охарактеризовано Київське Подніпров'я як сприятливу природно-екологічну нішу періоду пізнього енеоліту – доби ранньої бронзи. Центральне місце в регіоні займає частина лесового плато Придніпровської височини – місцевість Київське плато, а також мікрорегіони: басейни рік Ірпінь, Трубіж, Стугна, Десна в місцях впадіння у Дніпро, що були зайняті окремими сегментами спершу лукашівського, а пізніше софіївського населення. В період їхнього існування долини цих рік були сильно заболоченими. Дюнні підвищення в заплавах, таким чином, були ідеальними для сезонних селищ мисливців, рибалок і пастухів, а ділянки терас – для стаціонарних поселень. На етапі С I регіон характеризувався максимальним залісненням, сформованим кліматичними умовами атлантичного періоду. Це сприяло формуванню нечисленних, дрібних і розпорощених колективів, господарський тип яких формувався за умов значної ролі промислів.

Встановлено, що в кінці Атлантикуму у Східній Європі були поширені теплолюбні широколистяні ліси із дубу, грабу, в'яза, липи і горіху, де мешкали благородний олень, кабан, козуля, тур, і які були основними об'єктами полювання. Клімат був менш континентальним у порівнянні із сучасним, але з початком суббореалу змінився в бік осушення, похолодання, наслідком чого стало скорочення лісового покриву.

В підрозділі 2.2. *«Керамічний посуд як індикатор культурних і хронологічних трансформацій»* проаналізовано керамічні комплекси з поселень етапів С I і С II, а також доповнено ґрунтовну класифікацію В.О. Круца. Лукашівський посуд за технологією виготовлення поділяється на «столовий», підгрупи №1 і №2, та «кухонний», теж двох підгруп. Виділено додаткові категорії в колекціях Коціївки 8, Євминки 1, встановлено приналежність підгрупи №2 «кухонної» кераміки до софіївського часу. Серед лукашівського посуду переважають горщики, миски, амфори, глеки і кубки, поодинокі – кратери і керноси. Врізний орнамент на виробках

підгрупи №1 (категорія В) відображає переважаючу східнотрипільську складову лукашівського населення, а також поступове згасання цих традицій, аж до повного зникнення на початку етапу С II. Поверхня посуду переважно темна і лощена, у глину додані дрібнозернистий пісок, рідше – шамот або зерна кривавика. Констатуємо розкладання спірального багаторівневого орнаменту як результат відмирання традицій Коломийщини 1. Насічки стають все більш розповсюдженими: по краю вінець і на плічках, в поєднанні з округлими, приплюснутими, циліндричними і конічними наліпами. Рідше зустрічається орнамент у вигляді «дерева». Підгрупа №2 (категорія А) – «імпортна» розписна кераміка із ареалу канівської і, можливо, томашівської груп західнотрипільської культури, а також місцеві копії. Вона виготовлена з чистої глини жовтого, білого чи помаранчевого кольору, ззовні вкрита ангобом, на якому нанесено розпис коричневою чи чорною фарбами. За формою посуд близький до категорії В.

Доведено, що софіївський посуд різниться технологією виготовлення і орнаментом, які проявляють тенденцію до спрощення. Остаточне завершення лукашівських гончарних традицій відобразилося на синкретичному з городсько-трояннівським типом керамічному комплексі поселення Коціївка 8. Бринзено-жванецькі риси проявляються в кераміці з розписом червоною фарбою на «кухонному» посуді категорії С. Кераміка категорії А повністю зникає, а врізний орнамент на посуді категорії С проявляє подальше спрощення й уніфікацію до простого набору насічок, вдавлень і конічних наліпів.

В підрозділі 2.3. *«Виробничий інвентар як показник господарства і адаптації до навколишнього середовища»* охарактеризовано виробничий інвентар пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я, що на обох етапах має спільні риси. Аналогії пізньотрипільським знаряддям відомі для більшості синхронних колективів Східної Європи, сформовані спільними рисами господарства й уніфікованістю технології виготовлення. Крем'яні знаряддя представлені ножами й серпами на довгих пластинах, дрібними наконечниками стріл і скребачками. Сировина для них і вже готові вироби потрапляли в Київське Подніпров'я із території Західної Волині. Кістяні і рогові вироби: проколки, мотики, тесла, клевці і рибальські гачки частково імітували і заміняли мідні аналоги, що через реутилізацію не збереглися. Встановлено, що кістяними мотиками поля оброблялися під посів впродовж двох тижнів, як і збір врожаю крем'яними серпами. Примітивні вертикальні ткацькі верстати відомі завдяки виявленим керамічним тягарцям, що також мають широкі аналогії.

Встановлено, що софіївські знаряддя подібні до лукашівських, але відрізняються нововведеннями. По-перше, поширились шліфовані бойові сокири-молоти – своєрідні маркери доби ранньої бронзи, виготовлені з імпортованої сировини за зразками, притаманними дунайським культурам. По-друге, переважно в заповненні кремаційних поховань були виявлені мідні вироби із Карпато-Дунайського мідноливарного регіону. Гіпотеза про існування софіївського міднообробного центру наразі залишається недоведеною. Значно ширшого застосування на етапі С II набувають керамічні пряслиця.

У підрозділі 2.4. «Особливості житлового будівництва і структура пізнотрипільських поселень» досліджено топографію як критерій вибору пізнотрипільським населенням місць під поселення, а також їх структуру й характер забудови. 82 % поселень етапу С I розташовані на високих борових і лесових терасах Дніпра і Десни, а також корінних берегах річок Трубіж і Стугна, 18 % – на піщаних підвищеннях в заплавах. Невеликі розміри селищ і групування кущами свідчить про низьку густоту заселення спорідненими общинами і відсутність збройних конфліктів в їхньому середовищі. Планування зумовлено традиціями і раціональним використанням ландшафту, адже переважає забудова по колу, зі збереженням майданчика по центру. Розміри таких поселень: від 9 до 15 жител на площі 2-3 га, не враховуючи спланованого рядами поселення Крутуха Жолоб, що має площу 10 га. На південних і центральних поселеннях зберігалась традиція наземних глинобитних жител (Софіївка 2, Лукаші, можливо, Проців), а будівлі з Куртуха-Жолоб навіть ілюструють можливе житлове використання другого поверху. Більш північні селища (Євминка 1 і 2, Козаровичі та інші) забудовані лише землянками.

Софіївські поселення розташовані аналогічно лукашівським, що підтверджується їхньою частою двошаровістю (Євминка 1 і 2, Козаровичі, Пирогово, Нові Безрадиці, Кирилівські висоти, Циблі). Відмінність полягає у виборі важкодоступних місць, що створювало додатковий ефект захисту, простежений для 26 поселень. Значно зросла кількість заплавлених селищ. Планування і площу софіївських поселень встановити важче з огляду на «бідний» культурний шар і тип жител, які були заглибленими в землю. Але завдяки стаціонарним розкопкам визначено, що тривалі софіївські поселення теж планувалися по колу, займаючи в середньому площу 1,5-2 га. У випадку заплавлених поселень житла мали легку дерев'яну конструкцію, а площа в середньому складала 0,5-1 га. Виключення із загальної тенденції – софіївський племінний центр Козаровичі – поселення, що має укріплену валом частину до 3 га і загальну площу 10 га.

В підрозділ 2.5. «Просторова поведінка пізнотрипільського населення: специфіка заселення регіону» використано методи визначення рівня ієрархії і статистики найближчого сусідства. В процесі визначення щільності пам'яток (p) було залучено такі значення: їхня кількість (n), сума квадратів у сітці на карті регіону (A) і показники найбільш близько розташованих пам'яток ($\sum r$). Для цього 112 пам'яток були позначені на карті, сітка квадратів якої складає 15000 одиниць (150x100кв.км). Це дозволило вирахувати середню (r_0) і очікувану відстань між найбільш близько розташованими пам'ятками (r_e). Відомо, що кластеризацію об'єктів фіксують при значенні коефіцієнта випадковості (R) менше одиниці. Тому за формулами:

$$p = \frac{n-1}{A} \quad r_e = \frac{1}{2\sqrt{p}} \quad r_0 = \frac{\sum r}{n} \quad R = \frac{r_0}{r_e} \quad \text{отримано показники:}$$

$$p = \frac{112-1}{15000} = 0,008, \quad r_e = \frac{1}{2\sqrt{0,008}} = 5, \quad R = \frac{3}{5} = 0,6$$

Таким чином, встановлені відстань і щільність підтвердили кластеризацію пізнотрипільських поселень, що пояснюється привабливістю окремих

мікрорегіонів, станом археологічної вивченості Київського Подніпров'я і соціальною структурою пізньотрипільського суспільства, яке існувало у формі декількох споріднених общин, що групувалися своєрідними «кущами» поселень. Слабкий рівень просторової ієрархії поселень вказує на існування типу організації «розсіяні вождівства», на противагу регіону Буго-Дніпровського межиріччя, де на етапі С I зафіксована в рази більша густина заселення і, як результат, тип організації «централізовані вождівства». Визначено, що середня кількість пізньотрипільських поселень, що існували синхронно близька 7. Крім цього, на основі структури і розмірів пам'яток створено гіпотетичну палеодемографічну модель, за якою лукашівські поселення в середньому нараховували 140 жителів, відповідно, близько 1260 чоловік на синхронних поселеннях і 7560 осіб за весь час існування цього культурного утворення. Софіївські поселення відрізняються появою нетривалих стійбищ і племінного центру, тому загальну кількість населення визначити складніше. Втім, встановлено, що середня община складалася з близько 70 чоловік, тому софіївське плем'я за весь час існування могло нараховувати 4500 осіб.

У третьому розділі **«Соціокультурний розвиток населення Київського Подніпров'я і Східної Європи в другій половині IV тис. до н.е.»** викладені соціокультурні реконструкції, пов'язані з особливостями палеоекономіки, світогляду, поховального обряду, і зникнення пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я в умовах взаємодії з інокультурними колективами.

В підрозділі 3.1. *«Роль давніх колективів Східної Європи у формуванні пізньотрипільського населення Київського Подніпров'я»* проведено пошук культурних зв'язків об'єкта дослідження з населенням північного, західного і південно-східного ареалів через вивчення декору і техніки виготовлення посуду. Активні контакти лукашівського населення (3500-3200 рр. до н.е.) і часткова дифузія, що, вірогідно, полягала в обмінах дарами і шлюбними партнерами, зафіксовані з носіями неолітичної києво-черкаської культури, за синкретичною керамікою з поселень Вишеньки 2 і Пустинка 5 (Мнево урочище Ліс). В трипільській кераміці з'явилися орнаменти: «перлина», «лапки», гребінцевий штамп і розчоси. Не менш активну роль в утворенні лукашівського населення відіграли культури Західної України і Польщі: Малиця і волино-люблінська, що проявилось у появі чорнолискованого посуду, який пропорційно зменшувався у складі керамічних комплексів з часом від чапаївських до лукашівських поселень. Крім цього, знайдено абсолютні аналогії серед запозичених із заходу орнаментів: трикутних виступів над вінцями мисок і пальцевих вдавлень у вигляді ромбів. Культура лійчастого посуду, що активно трансформувалася під впливом потужного культурного впливу Бадену, також «імпортувала» ці елементи в середовище Подніпров'я, що проявилось у вигляді популярного баденського орнаменту – наліпних «баранячих рогів» на кераміці з поселення Романків 1.

Софіївське населення зазнало ще активніших культурних впливів, будучи утвореним із залишків лукашівського і населення бринзено-жванецької лінії Буго-Дністровського регіону, що вже зазнало активного впливу з боку культур баденського кола. Із впливами культурного кола Баден-Костолац-Чернавода III прийнято пов'язувати появу шліфованих бойових сокир, мідних виробів, особливо

кинджалів і, вірогідно, софіївських кремаційних могильників. Класична фаза розвитку Бадену в Європі (3350-2880 рр. до н.е.) синхронна етапу С II і культурам кулястих амфор і шнурової кераміки, що зародилися на Заході і вплинули на софіївське населення після появи у Подніпров'ї на початку III тис. до н.е. Активна взаємодія відбувалась і з напівкочовими скотарськими племенами культури Пивиха, що є частиною спільності Середній Стіг. Це відобразилося у використанні орнаменту «перлина», особливо помітного на південних лівобережних поселеннях Біле Озеро 1, Городок 2, що може свідчити про утворення синкретичного варіанту культури.

Підрозділ 3.2. *«Господарська адаптація в умовах кліматичних змін»* висвітлює процес трансформації пізньотрипільського господарства у Київському Подніпров'ї. У порівнянні із більш південними трипільськими групами етапу С I, у лукашівців відбулося посилення екстенсивної складової господарства, зумовленого багатством екосистеми. Спільним залишилося культивування типових зернових культур, розведення свійських бика, свині, вівці і коней. Початок етапу С II синхронний глобальним кліматичним і культурним трансформаціям початку ранньобронзового періоду, що призвели до пожвавлення скотарства в житті софіївського населення. Важлива роль вівці і кози зумовлена загальними тенденціями поширення цих тварин за ранньої бронзи у Східній Європі, що співпало з появою відкритих ділянок для випасу стад і цінністю виготовленої за допомогою пряслиць вовняної пряжі. Поява мідних прикрас і зброї пов'язана з обмінами, вірогідно, на худобу чи вовняне полотно.

Підрозділ 3.3. *«Суспільний лад і культурні зв'язки населення Київського Подніпров'я з колективами Східної Європи»*. Через периферійність лукашівська група була незначною і доволі строкатою культурно. Кущі поселень в межах мікрорегіонів мають ідентичні культурні риси, що доводить общинну організацію. Помітні й незначні відмінності між кожною окремою групою, які утворювали подібні до відомих за етнографією альянси з метою шлюбних обмінів і взаємодопомоги. Сакральний образ жінки є опосередкованим свідченням ведення спорідненості за матрилінійним принципом. Роль вождя була ситуаційною і передавалася найбільш досвідченому представнику общини в умовах війни, полювання, будівництва чи зміни місця проживання. Перехід до ранньої бронзи відзначений посиленням воєнних конфліктів і активізацією переміщень давніх колективів. Тому в софіївському племені постала потреба будівництва потужного укріпленого центру Козаровичі, а поява кремаційних поховань вказує на виділення привілейованої групи воїнів. Вірогідно, посилення ролі дрібної рогатої худоби в господарстві сприяло перерозподілу цього цінного ресурсу на користь окремих сімей. Аналогічними процесами відзначена трансформація усатівської культури і загалом суспільств Східної Європи.

Підрозділ 3.4. *«Світоглядні уявлення пізньотрипільського населення»* розкриває особливості духовної культури, що проявилась в керамічних комплексах і похованнях. Символи розписного посуду, що поширені за розвиненого етапу (В II – С I) західної лінії розвитку Трипілья, представлені на лукашівській кераміці геометричним орнаментом із набору ліній, кіл і фестонів, що символізують

моделювання світу через внесення в оточуючий хаос упорядкування і гармонії. Вживання ритуального посуду (кernosи, кераміка з наліпними рогами), керамічних статуєток і вівтарів вказує на практикування культів Бика і Великої Богині, а також ритуалу піднесення дарів. Культ вогню, що проявлявся у спаленні поселень, разом із зміною житлобудівних традицій поступово трансформується до появи кремацій на фінальній стадії розвитку Трипілья.

Світогляд софіївського населення характеризується синкретизмом відмираючих традицій землеробського населення Старої Європи і елементів духовної культури індоєвропейських колективів доби бронзи. Нанесення розписних архаїчних знаків в нехарактерний спосіб на поверхню кухонного посуду свідчить про світоглядну кризу. Об'ємний орнамент спростився до мінімального набору насічок і наліпів. Разом із трансформацією господарства софіївське населення поступово переймає знакову систему ранньобронзового часу, все частіше прикрашаючи пряслиця знаками Сонця. Наступним свідченням синкретизму є поява поховань, здійснених, на відміну від притаманного індоєвропейській традиції тілопокладення, у формі кремації, але також у супроводі поховального інвентарю. Зникнення софіївського племені пов'язано з розчиненням в середовищі носіїв ранньобронзових культур, переважно кулястих амфор і частково ямної, носії яких в кінці першої третини III тис. до н.е. заселили Київське і загалом Середнє Подніпров'я.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** узагальнено обґрунтовані в дисертації положення, що виносяться на захист:

- Аналіз історіографії показав, що, незважаючи на значну кількість публікацій, які висвітлюють проблематику пізнього Трипілья, в результаті постійного поповнення джерельної бази і оновлення методів дослідження частина із них застаріли, інші розкривають окремі аспекти без комплексної оцінки. Розбір джерельної бази, представленої переважно археологічними артефактами (керамічні комплекси, виробничий інвентар, поселення: їхнє розміщення і особливості забудови), що відомі із 112 пізньотрипільських пам'яток, підтверджує, що їх достатньо для розкриття поставлених завдань.

- З'ясовано, що природно-кліматичне оточення Київського Подніпров'я в часи існування лукашівського населення характеризувалися привабливими умовами: максимальним залісненням регіону, континентальним, в міру теплим і вологим кліматом кінця періоду Атлантикум. Тому давні землероби опанували багаті екологічні ніші басейнів Ірпеня, Тетерева, Стугни, Десни і Трубежу в місцях впадання у Дніпро. Аридизація і, як наслідок, екологічна криза, спричинили зменшення лісів і погіршення умов ведення землеробства, що сприяло посиленню скотарства в середовищі софіївського населення.

- Досліджено лукашівський розписний посуд і встановлено, що він потрапив в Київське Подніпров'я з ареалу пам'яток західно-трипільської культури: канівської і, можливо, томашівської груп. Врізаний орнамент, типовий для східнотрипільської лінії, спростився до повного зникнення в кінці етапу С I. Лукашівські керамічні

традиції проявляють риси синкретизму з волино-люблінською і києво-черкаською культурами, а також Трипільям Східної Волині. Встановлено, що софіївська кераміка проявляє спільні з усіма групами етапу С II загальнопізньотрипільські риси, що пов'язані з бринзено-жванецькими традиціями Буго-Дністровського межиріччя, а також впливами ранньобронзових культур карпато-дунайського регіону і пізніх середньостогівських традицій культури Пивиха. За аналогіями з кардинальними трансформаціями у кераміці культур всієї Східної Європи констатуємо належність софіївських гончарних традицій до доби ранньої бронзи.

- Проаналізовано виробничий інвентар пізньотрипільського населення, що відображає спільність рис палеоекономіки землеробсько-скотарських колективів Південно-Східної Європи енеоліту - початку доби бронзи. Мідні вироби зустрічаються рідко, що пояснюється їхньою реутилізацією і віддаленістю від мідноливарного Карпатського регіону. Софіївське населення використовувало схожі до лукашівських крем'яні й кістяні знаряддя, відрізняючись більшим поширенням керамічних пряслиць, зумовленим потребами продукування вовняного полотна. Кам'яні шліфовані сокири-молоти відображають проникнення з Карпатського регіону баденських впливів і посилення військових конфліктів.

- Охарактеризовано лукашівські поселення, що за способом освоєння ландшафту поділяються на: висотні, на краю борових і лесових терас; низинні, на підвищеннях в заплавах рік. Перші пов'язані з розміщенням поблизу ділянок плато зі сформованими ґрунтами для полів, а другі – з переважно синкретичним неолітично-трипільським характером і мисливсько-рибальською направленістю. На софіївському етапі відбулось зростання заплавної селищ і перехід до будівництва землянок, а також легких дерев'яних конструкцій на короткотривалих стійбищах. Аналіз просторової поведінки підтвердив поетапність заселення регіону, а статистика найближчого сусідства – його кластеризацію, що підтверджує общинну організацію пізньотрипільського суспільства. Низька густина заселення вказує на існування «розсіяного вождівства» як типу організації лукашівського населення, що за палеодемографічною моделлю кількісно перевищує софіївське, з огляду на довший час існування. Софіївці заселили регіон більш густо, що в комплексі з появою аномально великого поселення доводить зародження племінної організації.

- Встановлено, що населення Київського Подніпров'я утворилося внаслідок синтезу «західної» і «східної» трипільських традицій. Помітну роль у їхньому утворенні відіграли нечисленні групи неолітичної києво-черкаської культури. На етапі С I фіксуємо потужні елементи волино-люблінської культури мальованої кераміки і культури Малиця. З 3300-3200 рр. до н.е. в Київське Подніпров'я почали проникати поодинокі елементи культурного кола Баден, що стали більш помітнішими в процесі утворення софіївського варіанту, складеного на основі залишків пізньолукашівського населення, прийшлого бринзено-жванецького й культури Пивиха. Прямий вплив культури кулястих амфор не підтверджується виразними синкретичними матеріалами й вимагає подальшого вивчення.

- Доведено, що лукашівське населення продовжувало практикувати господарські традиції розвиненого періоду – скотарство і землеробство, активно доповнюючи їх мисливством, рибальством і збиральництвом. На етапі С II Київське

Подніпров'я зазнало відчутного антропогенного впливу, що співпало зі збільшенням поголів'я вівці і кози у софіївського населення, випас яких потребував відкритих ділянок. Роль землеробства в умовах погіршення клімату зменшилась, на противагу збиральництву, скотарству і мисливству. З огляду на зародження торгівельних відносин, вовняна пряжа і полотно з неї були продуктами обміну на мідні вироби карпатського походження.

- Реконструкція соціальної організації базується на виділенні кровноспорідненої сім'ї, що була основою лукашівської общини, об'єднаної принципом спільної власності на землю. Планування поселень із однакових жител по колу свідчить про майнову рівність, а культ жінки – про матрилінійне ведення спорідненості, як найбільш вірогідний принцип. Влада в лукашівських общинах належала тимчасовим вождям, що укладали або розривали союзи в залежності від потреб. Організація софіївського населення відзначена виділенням племінної верхівки і групи воїнів, що зумовлено майновим розшаруванням внаслідок посилення скотарства і загальним напруженням відносин між колективами Старої Європи, які стають більш мобільними в умовах кліматичної кризи.

- З'ясовано, що символи розписного керамічного посуду частково відображають світогляд лукашівського населення. Геометричні фігури слугували структурними елементами в оточуючому давніх людей хаосі, а слідування сонячному календарю і преклоніння перед природними силами циклічного відродження відобразилися у символах меандру, кола, дерева і спіралі. Лукашівське населення продовжувало практикувати землеробські ритуали жертвопринесення, а також сповідувати культ вогню. Перехід до етапу С II пов'язаний з трансформацією світогляду софіївського населення, що проявилось у відмиранні землеробських символів Старої Європи і появі індоєвропейських знаків Сонця. Поява обряду кремаційного інвентарного поховання не може трактуватися як прояв виключно трипільських традицій. Очевидно, що це вказує на трансформацію культу вогню і формування цього ритуалу під впливом баденізованого населення Карпато-Дунайського регіону. Зникнення софіївського культурного феномену пов'язане із загальними тенденціями, що переважали в суспільствах раннього періоду доби бронзи. Погіршення клімату активізувало процес переселень, а отже і військову напругу. В умовах активізації товарообміну, поширення зброї і виділення прошарку воїнів посилюється роль вождів. Переймання софіївським населенням рис індоєвропейських спільнот ранньобронзових культур – ямної і кулястих амфор, лише пришвидшило розчинення трипільців в їхньому середовищі. Таким чином, в першій третині III тис. до н.е. Трипільля зникає остаточно, а Середнє Подніпров'я стає контактною зоною культур, до яких влилися незначні залишки пізньотрипільського населення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

1. Кириленко О.С. Пізнє Трипільля Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів / О.С. Кириленко // Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – Вип. 2(120). К., 2014. – С. 23-26.
2. Кириленко О.С., Переверзєв С.В. Особливості керамічного комплексу з пізньотрипільського поселення Романків 3 / О.С. Кириленко, С.В. Переверзєв // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 27. – К., 2015. – С. 50-64.
3. Кириленко О.С. Населення Софіївського типу пам'яток Київського Подніпров'я як прояв занепаду трипільської культури / О.С. Кириленко // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура. – К., 2015. – Вип. 31. – С. 94-101.
4. Кириленко О.С. Пізньотрипільське населення Київського Подніпров'я в 3600/3500-3300/3200 рр. до н.е. / О.С. Кириленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 43. – С. 17-22.
5. Кириленко О.С. Внесок Володимира Опанасовича Круца в дослідження трипільської культури Київського Подніпров'я / О.С. Кириленко // Питання науки і техніки. – К., 2015. – №4. – С. 31-40.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

6. Кириленко О.С., Пічкур Є.В. Період енеоліту / П.С. Шидловський, С.Д. Лисенко, О.С. Кириленко [та ін.] // Первісна археологія Нижнього Подесення. – К., 2016. – С. 95-138.
7. Кириленко О.С. Краєзнавчий етап дослідження трипільської культури на Київщині / О.С. Кириленко // Історико-краєзнавчі дослідження Фастівщини. – №1-2 (38-39). Фастів: ФДКМ., 2014. – С. 45-62.
8. Кириленко О.С. Керамічний комплекс доби енеоліту-бронзи із поселення Софіївська Борщагівка / О.С. Кириленко // Вісник рятівної археології. Випуск 1. – Львів: Астролябія, 2015 – С. 207-219.
9. Кириленко О.С., Лисенко С.Д. Особливості керамічного комплексу пізньотрипільського поселення Коціївка 8 / О.С. Кириленко, С.Д. Лисенко // Відкриття трипільської культури – 120 років досліджень. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції присвяченої 120-й річниці відкриття Трипільської культури в Україні, 21-22 листопада 2013 року / упорядн. М.Ю. Відейко. – Трипільля: КЗ КОР Київський обласний археологічний музей, 2015. – С. 57-88.
10. Кириленко О.С. Роль інокультурних впливів у формуванні окремих груп пам'яток трипільської культури Середнього Подніпров'я / О.С. Кириленко //

Granica w ujęciu nauk humanistycznych: Materiały z konferencji Koła Naukowego Studentów Archeologii UR Rzeszów, 26-27 lutego 2013. – Rzeszów, 2014. – С. 26-34.

11. Кириленко О.С. До проблеми локально-хронологічного членування на прикладі пізньотрипільських пам'яток Північної України / О.С. Кириленко // Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського Університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: чл.-кор. НАНУ, проф. В.Ф.Колесник (голова), доц. О.Ю.Комаренко (заст. голови), Є.С.Брайлян (відп.редактор) – К., Логос. – Т. 1. – 2014. – С. 400-405.

12. Кириленко О.С. Софіївська Борщагівка: поселення пізнього етапу трипільської культури Київського Подніпров'я / О.С. Кириленко // Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: 36. наук, праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 78-86.

13. Івакін В.Г., Кириленко О.С. Археологічні дослідження 2010 р. в районі літописного «Красного двору» Всеволода Ярославича / В.Г. Івакін, О.С. Кириленко // Могилянські читання 2010. Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. XV. – К., 2011 – С. 360-364.

14. Кириленко О.С. Проблеми дослідження фінальнотрипільських пам'яток Київського Правобережжя / О.С. Кириленко // Дні науки історичного факультету: Матеріали II Міжнародної наукової конференції учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Вип. II. – Ч. 4. – К., 2009. – С.21-24.

15. Кириленко О.С. Проблеми інтерпретації пізньотрипільських пам'яток Середнього Подніпров'я за елементами матеріальної культури / О.С. Кириленко // Дні науки історичного факультету: Матеріали III Міжнародної наукової конференції учених, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній Війні. – Вип. III. – Ч. 4. – К., 2010. – С. 17-19.

16. Кириленко О.С., Непомящих В.Ю. Керамічний комплекс трипільської культури з городища в с. Білогородка / О.С. Кириленко, В.Ю. Непомящих // Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Археологія: спадок віків». – Біла Церква, 2011. – С.73-77.

17. Івакін Г.Ю., Тараненко С.П., Кириленко О.С. Дослідження в районі літописного «Красного двору» Всеволода Ярославича / Г.Ю. Івакін, С.П. Тараненко, О.С. Кириленко // Археологічні дослідження України за 2010 р. / ІА НАНУ. – К., Полтава., 2011. – С. 160-162.

18. Якубенко О.О., Кириленко О.С. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євминка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) / О.О. Якубенко, О.С. Кириленко // The Cucuteni-Tripillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts. – Lviv: Astrolabe, 2015 – P. 441-462.

19. Kyrylenko A. The problems of systematization of the late-Tripolitan settlements in the Middle Dnieper river region /A. Kyrylenko // 14-th SOMA: Тези

міжнародного семінару з підводно-історичних досліджень Чорноморського басейну. – К., 2010. – С. 27-28.

20. Kyrylenko O. Cucuteni-Trypillian ceramics of the C I and C II stages in the Middle Dnieper region as the major cultural and chronological marker / O. Kyrylenko // Cucuteni culture within the European Neo-eneolithic context : Abstracts of international colloquium. – Piatra-Neamt, 2014. – P. 149-150.

21. Kyrylenko O., Kovtun A. Late Trypillian community of Lower Podessennia / O. Kyrylenko, A. Kovtun // Матеріали III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: 36. наук, праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 3. – С. 72-77.

АНОТАЦІЯ

Кириленко О.С. Пізньотрипільське населення Київського Подніпров'я в контексті культур Східної Європи. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – всесвітня історія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. – К., 2016.

Дисертація присвячена пізньотрипільському населенню, що існувало в регіоні Київське Подніпров'я, в 3600-2900 рр. до н.е. Описано історію вивчення об'єкта дослідження, з'ясовано ступінь розробки теми в історіографії та проаналізовано широку джерельну базу. Реконструйовано особливості життєдіяльності пізньотрипільського населення, що активно взаємодіяло з колективами Східної Європи. Відтворено послідовні зміни у матеріальній культурі лукашівської і софіївської локальних груп, що уособлюють глобальні тенденції переходу від енеоліту до доби бронзи в умовах кардинальних кліматичних змін. Розкрито систему заселення, з'ясовано принципи використання топографії, розміри і характер забудови пізньотрипільських поселень. Проаналізовано соціальну організацію і світогляд пізньотрипільського суспільства, рівень взаємодії із сусідніми колективами Волині, Буго-Дніпровського і Пруто-Дністровського межиріч і загалом Східної Європи. Відтворено процес зникнення пізньотрипільських традицій і розчинення софіївського населення в середовищі культур ранньої бронзи.

Ключові слова: пізньотрипільське населення (3600-2900 рр. до н.е.), етап С I, етап С II, Київське Подніпров'я, лукашівський тип, софіївський тип, керамічний комплекс, система заселення.

АННОТАЦИЯ

Кириленко О.С. Позднетрипольское население Киевского Поднепровья в контексте культур Восточной Европы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Киевский национальный

университет имени Тараса Шевченко, Министерство образования и науки Украины. – К., 2016.

Диссертация посвящена поздне трипольскому населению, существовавшему в регионе Киевское Поднепровье, в 3600-2900 гг. до н.э. Описана история изучения объекта исследования, выяснена степень разработки темы в историографии и проанализированы многочисленные источники. Показаны реконструированные аспекты жизнедеятельности поздне трипольского населения, существовавшего в контексте соседних коллективов Восточной Европы. На основе широкого круга источников воспроизведены последовательные изменения материальной культуры лукашовской и софиевской локальных групп, олицетворяющие глобальные тенденции перехода от энеолита к эпохе бронзы в условиях климатических изменений. Раскрыта система заселения, выяснены принципы использования топографии, размеры и характер застройки поздне трипольских поселений. Проанализирована социальная организация и мировоззрение поздне трипольских обществ, уровень взаимодействия с соседними коллективами Волыни, Буго-Днепровского и Прут-Днестровского междуречья и в целом Восточной Европы. Показаны условия исчезновения поздне трипольских традиций и растворения софиевского населения в среде ранне бронзовых культур.

Ключевые слова: поздне трипольское население (3600-2900 гг. до н.э.), этап С I, этап С II, Киевское Поднепровье, лукашовский тип, софиевский тип, керамический комплекс, система заселения.

SUMMARY

Kyrylenko O.S. Late Trypillian population of Kyiv Dnieper region within a context of Eastern European cultures. – Manuscript copyright.

Dissertation for acquiring of scientific degree of candidate of historical sciences on specialty 07.00.02 – World history. – Taras Shevchenko National University of Kyiv Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

This thesis concerns the study of the Late Trypillian population that inhabited Kyiv Dnieper region in 3600–2900 BC. This issue was aimed in numerous studies, but it still requires an attention, because some new archaeological records and research methods enable became available. The author found the correlation between climate and transformations in material culture. The rich flora and fauna, as well as topographical peculiarities of Kyiv Dnieper region affected the formation of economic and socio-demographic features of the Late Trypillian communities.

The study of ceramic complexes allowed the more precise determination of relative chronology and colonization of the region, as well as the sources of cultural influences, which shaped the local groups. Completion of C I stage marked with total extinction of the East Trypillia development line. The beginning of C II stage is associated with the common cultural impacts of the Late Trypillia from the Pruth-Dniester interfluve. The analysis of the production tools and implements reveals that Lukashi population had followed the agro-pastoral practices of the developed Trypillia, with the exception of increase in hunting. Sofiivka groups were characterized by incorporation into the

badenisation process common for overall for Eastern Europe of the beginning of the Bronze Age. This is seen in the strengthening of patriarchal society and cattle breeding, as well as outspread of the new types of utensils, tools, and practices from the Carpathian-Danube region.

Spatial analysis identified the type of socio-political organization referred to “scattered chiefdom” of Lukashi population, which amounted to 7560 during the whole period of existence; this means 1260 people lived in synchronic settlements, with 140 persons in one community on average. Paleodemographic model of Sofiivka group is a clear testimony of existence of 4,500 people with an average number of 60 residents in the small settlements. These values, however, do not consider the abnormally large and fortified Kozarovychi tribal center.

The spiritual culture of Lukashivka population is quite similar to agrarian communities of Old Europe and preceding stage of the Trypillian culture development. Sofiivka population adopted some Indo-European traditions, which led to emergence of burials with grave goods and solar cults. Extinction of the Late Trypillian population is connected with expansion of tribes of the Globular Amphora culture from the west and of the Yamna culture from the southeast.

Key words: late Tryppilian population (3600-2900 BC), stage C I, stage C II, Kyiv Dnieper region, Lukashi population, Sofiivka population, ceramic complex, system of settling.